

договори з наймитами. Але при цьому часто крім офіційних договорів вони укладали з наймитами договори неофіційні, які на наймитській мові називалися "секретними договорами"¹⁵⁷. В 1926 р., згідно з даними ЦКК-РСІ, було зареєстровано лише 17% фактичних договорів на оренду землі та 51% випадків використання праці наймитів¹⁵⁸.

У 1928–1929 рр. під впливом надзвичайних методів хлібозаготівель прокотилася ціла хвиля скорочення виробництва, зокрема, відмова заможного селянства від оренди землі, що рикошетом ударило по бідності. За донесеннями чекістів, у с. Олександрівці № 1 Дніпропетровського округу селяни-незаможники бідкалися: "Мабуть в цьому році для нас, бідноти, настане 1921 рік, оскільки своїми силами ми землю не змозі засіяти, а в оренду її ніхто не бере"¹⁵⁹.

4. Селянин як економіст

У доколгоспному селі домінували споживчі мотиви економічної поведінки. Селяни перейшли до тактики обмеження обробки землі лише для власного споживання вже в період Першої світової війни¹⁶⁰. 1920-й рік показав у селянських посівах скорочення питомої ваги так званих ринкових культур (пшениці, ячменю, цукрових буряків, тютюну, хмелю, баштанних культур) і відповідне зростання питомої ваги культур, що мали натурально-споживче значення (жито, овес, гречка, просо). Особливо чітко натуралізація сільськогосподарського виробництва постає при розгляді стану справ у межах районів традиційної товарної спеціалізації. Посіви цукрових буряків на Правобережжі, де він був головною ринковою культурою, скоротилися на 66%; площа під хмелем, прибуткової ринкової культури на Волинському поліссі, скоротилася на 90%. Площі під виноградом у селян Придністров'я скоротилися на 60%¹⁶¹. Якщо у 1913 р. селяни зібрали 950 млн. пуд. хліба, то в 1920 р. — 513 млн. пуд.¹⁶²

Детально проаналізувавши структуру селянського виробництва, В. Калініченко приходить до висновку, що в господарських пріоритетах селянства на найпершому місці стояло завдання забезпечення натурально-споживчих потреб родини. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Особливо помітним споживацький ухил був помітним у малопосівних господарствах. Але і в найбільших селянських господарствах натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб максимально задовольнити потреби сім'ї¹⁶³. Протягом 20-х років неухильно зростав внутрішньоселянський товарообіг і внутрігосподарське споживання¹⁶⁴, що є непрямим свідченням збільшення селянського споживання, особливо в галузі харчування.

Село саме споживало 70% виробленого зерна. Товарна продукція становила у 1923–1929 рр. в середньому 18% від валового збору зерна (від 7 до 24% у різні роки). У порівнянні з дореволюційним часом цей показник скоротився наполовину¹⁶⁵. Збільшивши своє землекористування в революцію, селяни передусім збільшили власне споживання хліба та інших продуктів. І це відбулося не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок товарної частки продукції. Так, середньостатистичне споживання зернових продуктів на одного селянина в 1913 р. складало 15,6 пудів, а в 1926 р. — 20 пудів. Окрім того, в 20-ті роки зросло споживання селянами м'яса, в середньому на 4 кг на рік. У 1901 р. урядова Комісія з розслідування причин зубожіння Центру Росії вирахувала норму споживання для селян — 20 пудів зерна на рік (фактичне споживання тоді становило 15,6 пуд.). Отже, селяни після революції всього-на-всього підняло рівень свого споживання до обґрунтованої норми¹⁶⁶.

Статистики 20-х років підраховували, що селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично не мали товарних лишків хліба, це були натурально-споживчі господарства, вони у 1923 р. становили 61%, у 1927 р. — 53% усіх селянських господарств України¹⁶⁷.

Аналогічні тенденції домінували у тваринництві. Якщо до революції ішов невпинний процес витіснення волів кіньми, то за 1914–1920 рр. перемогла протилежна тенденція: воли не становили такої цінності для армії, як коні, і селяни почали розводити волів замість коней. Під час війни, щоб уникнути мобілізації або конфіскації коней, чимало селян замінили їх волами. В результаті частка волів серед робочих одиниць худоби зросла з 5% у 1916 р. до 10% у 1923 р. Поголів'я тонкорунних овець, вовна яких ішла на продаж, теж скоротилося; їх замінили грубошерсті тварини, які більше підходили до примітивних натуральних потреб. У цілому в галузі тваринництва селяни позбулися в першу чергу товарних лишків худоби, залишивши мінімальну кількість для власних потреб¹⁶⁸.

Тактика обмеження виробництва споживчими запитами в основному зберігалася протягом усіх 20-х років. Здоровий глузд такої поведінки сприймався владою як "контрреволюційна агітація": у відповідь на заклик спеціаліста-полевода засівати поля чистосортним насінням він у відповідь почув: "Що ви нам пропонуєте покращувати господарство, навіщо це нам? Щоб більше податку брали? Не потрібно нам нічого. Ми знаємо, що це справа хороша, але потім з нас будуть брати податки ще більше, краще ми будемо жити по-старому і не пропонуємо вам нічого" (с. Петровське Ізюмського округу, 1928 р.)¹⁶⁹.

Деякий матеріал для з'ясування селянської економічної стратегії дає проект "усної історії" Вільяма Нолла¹⁷⁰. Завдяки ретельності зроблених записів інтерв'ю проект дає можливість хоча б приблизно уявити відчутти

загальний настрій: чиста однозначна орієнтація на споживання, відсутність комерційного імпульсу, відсутність інтересу до зиску. Всі прагнення зводяться до того, щоб уся родина була сита, здорова, щоб був затишок. Звичайно, слід зробити скидку на те, що всі співбесідники команди В. Нолла в 20-ті роки були або дітьми, або дуже молодими людьми, і до них господарські економічні міркування їхніх батьків могли не доходити бути незрозумілими, у багатьох випадках респонденти просто так і кажуть, що їх тоді такі справи не обходили, отже, вони не можуть відповісти точно. І все ж загальна атмосфера відчувається досить виразно: бадьорість і дружність у праці в пікові сезонні піднесення, меланхолійна розслабленість ("лежання на печі") в зимовий сезон і в святкові періоди, благодушність, відсутність жадібності і різкої заздрисності, орієнтація на обмеження задоволенням необхідних побутових умов. Уся підприємливість селян, як видно зі спогадів, зводилася до того, щоб щось змайструвати (гончарний промисел, бондарство, стельмашество, чинбарство, шевське, плотницьке, кравецьке ремесло), щось уторгувати і "справити" на вторговане найнеобхідніше — взуття чи одяжину дітям. Це були дрібна торгівля, домашнє виробництво одягу, частина з якого могла продаватися, а часто — просто обмінюватися на щось необхідне.

Скласти уявлення про міру напруження матеріального становища більшості селянства дозволяє опублікований В. Калініченком типовий портрет бюджетного балансу типового господарства у Вовчанському повіті Харківської губернії щодо 1923 р. Таке господарство мало 6 дес. посіву. Головний напрямок — зернове виробництво. Збір хліба становив пересічно 200–201 пудів. Податок, обов'язкові страхові платежі тощо поглинали 64 пуди. На посів потрібно було залишити 40 пудів, на продовольство — 108 пудів, виходячи з найскромнішої норми 18 пудів зерна на рік на людину, утримання худоби і птиці — 40 пудів, видатки на одяг, взуття, освітлення тощо — 154 пуди. Разом річні видатки селянина складали 406 пудів. Отже, при валовому зборі зерна в 200–201 пудів у середняка при найскромніших видатках виявлявся дефіцит майже в 200 пудів. А господарству потрібно було ще загоїти рани війни — відремонтувати будівлі, придбати новий реманент тощо. Щоб вийти зі скрутного становища, селянин зменшував і без того дуже скромну продовольчу норму, худоба ж ніякого зерна не отримувала. Родина середняка відмовляла собі в будь-якій фабричній продукції — мануфактура, взуття, цукор, гас і навіть голка належали до предметів розкоші. Одяг дітей — це домоткана сорочка і без взуття. На всю довгу зиму — невилазне сидіння в хаті в чеканні літа. Такий спосіб життя дозволяв селянину скоротити дефіцит¹⁷¹.

Землеробське населення покривало свої бюджетні дефіцити шляхом хронічного недоїдання і періодичного голодування. Напівголодне існування було типовим для селянства. Більшість селянських господарств не мала достатнього продовольчого резерву. Найбільше від неврожаїв страждала біднота, у якої не було запасів хліба. Це ні для кого не було секретом. В аналітичному матеріалі, складеному в апараті ЦК КП(б)У в 1924 р. "за відгуками шести товаришів, що працюють на місцях", про бідняцьке господарство говориться прямо: "Воно напружує всі зусилля до того, щоб звести кінці з кінцями, компенсуючи дефіцит недоїданням і додатковим заробітком"¹⁷².

Селянське господарство не могло існувати без товарних операцій. Для селян стали звичними грошові трати на чай і цукор, ситець і сукно, взуття, гас. Гроші були необхідні для виконання податкових зобов'язань. За даними ЦСУ УСРР, у 1927–1928 рр. грошові надходження до селянських господарств склалися з таких статей: від продажу продукції — 50–60%, заробітки грошима — 20–30%; решта припадала на грошові кредити. У видатковій частині грошового бюджету селянства знаходились купівлі (57–70%), найм робочої сили (6%), податки (4,9%). Зокрема, на придбання промислових товарів селянство спрямовувало 36% своїх грошових витрат¹⁷³. За даними уряду, на 1 жовтня 1928 р. селянські збереження в ощадних касах становили 5 млн. руб. (всього по Україні — 58 млн. руб.)¹⁷⁴.

Але в умовах товарного голоду і розвалу грошової системи село почало відгороджуватися від міста. Селянство не мало міцних звичок ринкової поведінки, а політика компартійної влади ще більше затискала економічну ініціативу селянства в умовах повільного відродження потужності промисловості.

Ю. Святець цілком справедливо відзначає наявність серйозних перешкод для втягування селянства у ринкові відносини: "Більшовицька влада ніби поставила собі за мету здійснити грандіозний експеримент і випробувати економічну систему країни на здатність функціонувати за граничних умов, розгойдуючи її до крайніх положень — надвисоких цін, катастрофічної девальвації, товарного і бюджетного дефіциту, граничного безробіття, ручного керування ринком тощо"¹⁷⁵. Справді, з осені 1922 р. були введені лімітовані ціни на зерно, які ніяк не стикувалися з високими цінами на промислові товари. У 1923 р. гострих форм набула криза збуту. Внаслідок націоналізації держава виступала на ринку промтоварів монополістом і мала можливість диктувати ціни. Але в 1923 р. ціни були підняті настільки, що товари стали недоступні селянам. Користуючись монопольним становищем державної промисловості на ринку, керівництво ВРНГ адміністративним шляхом різко підвищило ціни на промислові

товари, штучно розвівши "ножиці цін". Співвідношення між вартістю сільськогосподарської і промислової продукції за час від 1 січня до 1 листопада 1923 р. змінилася від 1:1,7 до 1:3,1. Наприклад, пуд жита 1 січня 1923 р. коштував 1,5 аршина ситцю, а 1 вересня лише 0,5 аршина¹⁷⁶.

На таке знущання над здоровим глуздом Остап Вишня відповів пародією на схильність академіків з Держплану прикривати цинічне фіскальне крутість потоком табличних форм і глибокодумних коментарів:

Скільки пудів	Штани цілі	1 холоша	Ширінька	1 гудзик
Жито	30 пуд.	15 пуд.	7 ½ пуд.	1 пуд.

"З цієї таблиці видно, що коли селянин регулюватиме своє життя по індексу цін нашого товарного ринку, а не допускатиметься різних примхів свого власницького індивідуалізму, то за 7 ½ пудів жита він спокійнісінько матиме в себе ширіньку від штанів. Для середняка це цілком досить, бо коли серйозно говорити, то в штанах найголовніша частина, безперечно, є ширінька. Решта — від лукавого. І без тої решти перебутися можна, не лякаючи на селі жінвідділу.

Для незаможника це, щоправда, дорожувато трохи. Але незаможник все ж таки має змогу виділити 1 пуд хліба й купити собі гудзика. Треба тільки незаможникам шити довгі сорочки (полотно своє ж!) і на тому місці, де при відновленні господарства повинні бути штани, пришити того гудзика... Уже вам натяк на штани й є"¹⁷⁷. (*"Ну що, регульньом!", 1923 р.*)

З 1924 р. ціни на промтовари були знижені, але "ножиці" так ніколи і не були стулені до кінця: селянство продовжувало виступати донором державної промисловості і інших починань керівництва. У 1925/26 р. на додаток до "ножиць цін" виник ще і дефіцит товарів для села. Кампанія зниження цін на промтовари у 1926/27 р. фактично провалилася. Селяни не бажали продавати хліб, не отримуючи взамін необхідних товарів.

Селяни не довіряли радзнакам, які швидко знецінювалися, і тікали від грошей. Про знецінення грошей і несправедливий баланс цін ходили прислів'я: "Як був живий Миколка-дурачок, то булка була п'ятачок, а як стала Республіка, то не купиш й бублика"¹⁷⁸; "Руб пшеничка, 7,50 спідничка, 250 бричка. Оце тобі змичка!"¹⁷⁹.

До грошових розрахунків селяни вдавалися дуже неохоче — у крайньому разі. Маючи намір купити промисловий виріб, знаряддя виробництва, селянин спочатку ретельно вивчав можливість купити потрібну річ швидко, і тільки тоді продавав необхідну кількість своєї продукції, щоб дістати гроші. Щомісячні огляди політичного стану СРСР за 1925–1926 рр., підготовлені Інформвідділом ОДПУ, наводили висловлювання селян з цього приводу: "Будемо чекати до того часу, доки не піднімуться

ціни, а потім реалізуємо урожай і сплатимо податки". Також через агентуру було з'ясовано, що селяни Прилуцького округу, перш ніж вивезти на ринок хліб та сировину, спочатку вивідують, чи є в кооперації і у торговців-приватників необхідні товари, — і тільки за їх наявності продають свою продукцію¹⁸⁰.

Про монетарну поведінку селянства на початку 1924 р., тобто коли вже вводився червінець, розповідає нарис у відомого у свій час публіциста П. Лісового: "На селах (наприклад, Любеч, Радуль і ін.) ще й досі найбільш сталою валютою є хліб. На гроші ви нічого не купите. Я сам бачив, як у Любечі і в Радулі люди несуть у клунках і вузликах жито і на них купують: півфунта олії, коробочок сірників, голку, зшиток і т. ін. І знаєте, яка тут робиться маніпуляція? Всі товари в золотому розрахунку. Коли, скажемо, півдюжини гудзиків коштує гривеник, то треба вирахувати, скільки на них треба дати фунтів хліба. Коли пуд хліба коштує на золото 40 коп., то фунт виходить 1 коп., а за дюжину гудзиків, виходить, треба дати 10 фунтів. От як люди купують і торгують на селі... Радзнаки намагаються збути, а хліба купити. Хліб на селі заміняє червінець"¹⁸¹.

Сільське населення з ентузіазмом зустріло грошову реформу і випуск срібних грошей в обіг, про що засвідчили дописи в редакції газет¹⁸². Один сількор у своєму дописі передав захоплення селянське так: "...Цими днями і в наше село докотились перші срібні гроші, не папір'яні знаки, а правдиві срібні, блискучі... Та й гарні ж гроші які сточортма, ще кращі за Микольчині"¹⁸³.

Але грошова реформа не подолати перекосів у ціновій політиці, і поведінка селянства залишилася без суттєвих змін.

Селянство давало оцінку владі не тільки висловлюваннями, заявами, скаргами, — а самою своєю економічною поведінкою.

Як показав за допомогою статистико-математичних методів Ю. Святець, господарська поведінка селянства в різних регіонах була спричинена насамперед природно-географічними умовами, а не цілеспрямованими конструктивними заходами влади щодо поліпшення стану господарств. Для вивчення неявних чинників господарської діяльності Ю. Святець застосував метод багатовимірної статистичної аналізу, визначення основних модулів селянського господарства. Дослідник за допомогою методу головних компонент (одного з варіантів факторного аналізу), застосованого до матеріалів щорічних вибіркового весняних сільськогосподарських переписів, побудував ієрархію чинників, що впливали на господарську поведінку виробників-селян. Виявилося, що з виділених п'яти найголовніших факторів розвитку селянського господарства у 1922–1926 рр. найвагомішим в роки непу був природно-географічний, і тільки четвертим за вагою виявився фактор, що відображає специфіку ринкової

організації рослинництва і тваринництва — він показав лише близько 6% загальної дисперсії значень ознак. Дослідник так інтерпретує отримані результати: "Набір виявлених факторів свідчить про те, що декларований більшовиками принцип "свободи ринку" слабо впливав на організацію українського селянського господарства. Характер аграрного виробництва протягом 1922–1926 рр. визначався головним чином натуральними умовами селянських господарств, а не економічними стимулами. Інфляція радзнаку, низькі закупівельні ціни на збіжжя, високі ціни на промислові товари, брак фінансів у сільському господарстві не могли забезпечити проголошеної економічної "змички" міста та села, а тим більше похитнути селянської консервативності й натуральності"¹⁸⁴.

І все ж еволюція в бік товаризації, орієнтації на ринок розгорталася. Ю. Святець продемонстрував, що рух від споживчо-трудової організації господарства до ринково-орієнтованої відбувався як шляхом інтенсифікації, так і шляхом екстенсифікації виробництва залежно від географічних умов. Селянське господарство Поліського регіону може бути визначене як споживацьке в частині рільництва і ринково-орієнтоване в частині тваринництва. Степ дає ніби симетрично обернену модель поведінки: тут переважало ринково-орієнтоване рільництво та споживче м'ясо-молочне господарство. Отже, у 20-ті роки перехід від споживчо-трудової організації господарства до ринково-орієнтованої реалізовувався шляхом як інтенсифікації, так і екстенсифікації виробництва залежно від географічних умов округів. За першим (інтенсивним) вектором найвиразніше прямували господарства Чернігово-Сіверського Полісся з типовою молочарською спеціалізацією тваринництва, житнім хліборобством, кінною упряжжю та дерев'яним реманентом. Екстенсивний напрям особливо чітко проявився у Донбасі, де господарство характеризувалося технічним (переважно соняшниковим) рослинництвом, м'ясною спеціалізацією саме великої рогатої худоби, металевими знаряддями обробки землі та воловою упряжжю. З результатів компонентного аналізу з'ясувалося, що майже у половині округів навіть навесні 1925 та 1926 рр. за сукупністю соціально-економічних показників концентрувалися пріоритетно споживчо-трудові селянські господарства.

Така картина була типовою для західних округів (Бердичівського, Вінницького, Уманського, Кам'янець-Подільського, Проскурівського, Молдавської АСРР). Приблизно третина округів потрапила до околу точки біфуркації, тобто відтворювала саме стадію "вибору поведінки системою" між споживчо-трудовою та ринково-капіталістичною моделями селянського господарства. Склад таких балансуючих округів (Київський, Катеринославський, Харківський, Сумський, Миколаївський,

Черкаський, Кременчуцький, Зінов'ївський, Одеський, Криворізький, Херсонський, Полтавський, Лубенський, Первомайський) дозволяє зробити три важливих висновки. По-перше, до наведеного списку потрапили округи так званої чорноземної групи, які лежали у басейні Дніпра. По-друге, вони охоплювали територіально понад половину УСРР. По-третє, здебільшого це були землі, на яких ще кілька років тому лютував голод, що знесилив селянське господарство. Господарі значної частини України до весни 1926 р. так і не змогли оговтатись від недавніх соціальної, економічної та гуманітарної катастроф, при незмінності психології селянина, який господарював з оглядом на запаси власного господарства, а не на державні інтереси¹⁸⁵.

Наслідком егоїстичної політики держави щодо хліборобів і економічних ігор селянина з державою стала стагнація сільськогосподарського виробництва.

"Що виходить? Юринда виходить... Земля моя, народна — не панська, а жити сутужно. Об чім діло?" — запитував від імені селянства шалено популярний на селі активний публіцист і фейлетоніст "Вістей ВУЦВК" і "Селянської правди" Остап Вишня (*"Дуже важливі справи і як їх вирішити"*, 1924 р.)¹⁸⁶.

В революцію селянство помітно покращило озброєність свого господарства реманентом за рахунок пограбування поміщицьких економій: у 1917 р. в Україні селянських господарств без вдосконаленого реманенту нараховувалося 43%, а в 1920 р. — 24%. Проте голод 1921–1922 рр. вирвав здобич у значної частини селян: вони обмінювали реманент на хліб. Частину реманенту селяни з охоплених голодом степових районів продали у північні, не охоплені неврожаєм губернії України. Сучасники в один голос засвідчували втрату біднішим селянством реманенту: "Все, що можна було проміняти на хліб — вози, плуги, сівалки, косарки — поміняли"; "Минулим голодним роком найбідніше селянство проїло весь свій реманент"; "У Ромнах, на ярмарці, багато сільськогосподарського реманенту: возів, плугів, віялок, молотарок. Адже сюди привезли багато реманенту для продажу з південних, неврожайних губерній". Катеринославський губком партії у жовтні 1921 р. констатував: "В урожайні губернії населення везе букери, брички, коней і взагалі розтринькують все господарство і віддають його за дрібничку"¹⁸⁷. Як наслідок — відсоток безреманентних господарств збільшився і весною 1922 р. склав 30%. Зате побільшало реманенту у селян Волині і Полтавщини¹⁸⁸.

Аналіз стану реманенту у селянських господарствах показує, що тільки з 1925/26 р. розпочалося скільки-небудь помітне зростання капіталовкладень у реманент, але вже з 1928 р. намітився новий спад¹⁸⁹.

Капіталовкладення в сільське господарство були незначними. У порівнянні з основними фондами сільського господарства вони у 1925–1928 рр. становили 5–6%, тоді як у промисловості цей показник у 1925/26 р. становив 17%, у 1926/27 р. — 20% і в 1927/28 р. — 21%¹⁹⁰. Спеціальні підрахунки показали, що коли в 1913 р. було збуто машин селянству на 36 млн. руб., то в 1921/22 господарському році — на 700 тис., у 1922/23 р. — на 3 млн., у 1925/26 р. — на 28 млн. руб.¹⁹¹

В 1926 р. потужність механічних двигунів у сільськогосподарському виробництві становила ледве 1,7% від загальної потужності тягової сили¹⁹².

Трактор у сільському господарстві України з'явився фактично у 1924 р. і ще довго залишався дивиною. Ось деталь з життя Артемівського округу у 1925 р.: "Перший час, щоб подивитись, як працює трактор на полі, сходилось все село. Захоплені селяни не вірили своїм очам..." (Артемівський округ, 1925 р.)¹⁹³. Помічалися випадки участі трактора на весіллях за гроші¹⁹⁴.

За даними Наркомзему України, у 1926/27 господарському році було "розподілено" 1707 тракторів, із них 172 "Запорожців", 270 "Інтернаціоналів", решта — "Фордзони". При цьому попит на трактори був забезпечений на 23%. Із реалізованих у цьому році тракторів 34,9% купили машинно-тракторні товариства, 15,5% — комуні і артіль, 13,2% — ТСОЗи, 7,3% — земельні громади, 3,3% — інші організації (ТВД, КНС)¹⁹⁵. Такий розподіл був наслідком певної політики монополіста-продавця: щоб трактори не діставалися в приватні руки. За 1925–1928 рр. по Україні було розподілено 9192 трактори, з них дісталось колгоспам — 28,7%, радгоспам — 19, земгромадам — 4,6, машинно-тракторним товариствам (МТТ) — 33,7, кооперативним і громадським організаціям — 13, селянам-одноосібникам — 1%¹⁹⁶. Саме такий розподіл тракторів — при значному попиті на них з боку селян-одноосібників — уряд видавав за величезне досягнення. Але не слід помилятися: чимала частина тракторів "громадського використання" через хитромудрі схеми фактично опинялася у розпорядженні одноосібників — через підставних осіб, через лжеколгоспи, лжекооперативи.

Голова ВУЦВК Г. Петровський у статті "До електрифікації села" (1924 р.) навів такі дані, що оранка трактором "Фордзон" обходилася у 1,5–2 рази дорожче оранки худобою. Не випадково селяни охочіше використовували трактор як двигун на олійницях та млинах¹⁹⁷.

Проблемою був брак запасних частин¹⁹⁸. За 1926/27 господарський рік вперше були організовані 15 стаціонарних і 6 пересувних тракторних ремонтних майстерень; було проведено капітальний ремонт 266 тракторів, середній ремонт — 374 тракторів і біжучий — 522 тракторів¹⁹⁹.

Селянство було цілком свідомим, що проблему розпорошеності засобів виробництва в доколгоспному селі можна розв'язувати не тільки через усуспільнення селянських господарств, а й через гнучкість промисловості і економічної політики держави. На з'їзді жінок — членів сільрад Первомайського округу у жовтні 1927 р. була озвучена цікава ідея: "На мій погляд, наша промисловість ще не відповідає тим вимогам, які маються з боку селянського населення. Наша промисловість ще не дає тієї кількості машин і тої конструкції, яка вимагається селянським населенням. В той час, коли нам необхідні маленькі сівалки, наша промисловість їх не виробляє. В той час, коли ми вимагаємо маленькі сіножатки, наша промисловість випускає "лобогрейки"..."²⁰⁰.

Інформація (повідомлення) про влаштування сільських електростанцій чи проведення електрики до сіл стали з'являтися в газетах з самого початку 1921 р. Найпершими отримали електрику села Харківського, Криворізького повітів, Донбасу.

Коли в с. Крем'яному Артемівського округу в 1925 р. була облаштована місцева електростанція на основі нафтового двигуна і динамомашини, селяни проявили неабиякий ентузіазм, і по селу "пустили холодний світ" — було приладнано 400 ламп. Кореспондент передає враження від події: "Засвітили по хатах електричні лампи на 25 свічок. Кругом видно. По багатьох хатах зразу стало помітно, що стеля й стіни закоптились гасовим каганцем. Заметушилися хазяйки від такого світла, що все видко — й ну чепурити хати. А одна баба стала просити майстра, щоб він трохи прикрутив лампу, бо, мовляв, такий світ ріже очі"²⁰¹. Це було в той час, коли по містах споживання електрики в побуті уже стало звичним явищем. На селі ж це були лише перші спроби. Спеціальна аналітична стаття у "Вістях ВУЦВК" тверезо оцінює успіхи в цьому напрямі: "Ми не знаємо ані точних відомостей, ані ясної уяви про розміри охопленої електрикою сільської території України... ВРНГ, який повинен про це знати, має відомості про електрифікацію всього лише якогось десятка сіл на Україні і про якусь сотню шкіл, що подали заявки на електрифікацію... Нині електрифікація села б'є, головним чином, на ефект, на показність, а не на дійсну електрифікацію. Село вважає, що воно електрифіковане, коли в селянських хатах, навіть в клунях і хлівах, горить електрика. Але по таких селах і досі все сільське господарство ведеться в дідівський спосіб, і електрики тут не вживається"²⁰².

У повідомленні про налагодження електричного освітлення в дев'яти селах Вінницького округу (листопад 1925 р.) уточнювалося, що "дається світло восени й зимою як смеркне й уранці з чотирьох годин", а також додавалося, що електроенергія використовується для обмолоту зерна і в

млину²⁰³. Мали місце й інші випадки застосування електрики для приведення в рух молотарок, при зрошуванні²⁰⁴.

За даними Наркомзему УСРР, у 1926 р. електрика надходила до 2% селянських дворів республіки; в той же час у Швейцарії цей показник дорівнював 90%, у Норвегії — 75%. Ефективність сільської електрифікації викладена таким чином: "...Досі лампа превалює в цій галузі, а питання вживання електромоторів упирається в їх нестачу, якщо не відсутність; радянське електровиробництво не справляється з замовленнями в справі збудування динамо-машин, трансформаторів тощо"²⁰⁵.

Сільські електростанції у 1926/27 р. виробили 0,1% загального виробництва електроенергії по Україні, у 1927/28 р. — 0,3%; районні електростанції мали вагу відповідно 1,5% і 3%²⁰⁶. За один 1927/28 рік кооперативне об'єднання "Електрика" по сільських районах спорудила 22 електростанції потужністю 2541 кіловат, їх робота охопила 26 418 селянські двори²⁰⁷. На початок 1929 р. загальна потужність сільських електростанцій становила 2700 кіловат²⁰⁸.

Про "молотьбу електрикою" в с. Борках Хорольського повіту "Вісті ВУЦВК" повідомляли у 1922 р.²⁰⁹ В інших селах перші спроби обмолоту зернових на основі електричного двигуна — "молотьба електрикою" — були здійснені у 1925–1927 рр.²¹⁰

В цілому відчувається розброєність і безпорадність селянського господарства перед стихією природи. Наслідки недороду і голоду 1921–1922 років були подолані тільки до 1923/24 р. Але в 1924 р. неврожай повторився. У 1925 р. частковий недорід охопив південно-західний регіон України. У 1927 р. недорід охопив значну площу степових округів. Взимку 1927–1928 рр. вимерзли озимі посіви на площі 4 млн. дес. Взимку 1928–1929 рр. озимина знову загинула на значних площах²¹¹. І це були наслідки розброєності селянина не тільки перед природою, а й перед державою. Наприклад, під час війни і в ході продрозверстки були ліквідовані недоторкані страхові резерви зерна, і саме відсутність страхових запасів призвела до голоду і величезного недосіву 1922 р.

Самі селяни вважали ідеальним для типового середняцького господарств наявність 1–2 коней в залежності від регіону, плуга, букера, борони, віялки, а також у супрязі сівалки і молотарки. Про складніший реманент у середняцькому господарстві селяни і не згадували. Сучасники відзначали переважання консервативного погляду у селян на значення сільськогосподарської техніки: "У селян склався погляд, що у полі, коло хліба, треба прикласти рук і пролити поту і ніяка машина цього змінити не може". Переважна більшість селян виконувала основні сільськогосподарські роботи вручну. За даними агрокореспондентської мережі Наркомзему УСРР, у 1923/24 господарському році засівання зернових

вручну становило 83–100% на Поліссі, 54–87% на Правобережжі і північному Лівобережжі. Лише на півдні Лівобережжя і в Степу ручний посів поступався посіву сівалкою чи букером. Але і в цих районах ячмінь, овес, гречку здебільшого висівали вручну. Коса і серп слугували основними знаряддями при збиранні хлібів на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, і лише в Степу жниварка виходила на перше місце при скошуванні зернових, але і там понад 20% посівів скошували косою. Переважно ціпом селяни обмолочували снопи на Поліссі і Правобережжі, значну частину хлібів на Лівобережжі. Тільки в Степу молотарка або гарман витісняли ручну молотьбу²¹².

В системі сівозмін міцні позиції продовжувало займати трипільля; у 1921–1922 рр. воно займало 42% сільськогосподарських площ, у 1926 р. — 38%. У 1929 р. трипільна система займала 38%, поліпшена просапна система — 37%. Передові багатопільні сівозміни впроваджувалися дуже повільно. Сортовим насінням засівалося від 2% у 1925 р. до 10% у 1929 р. селянської ріллі. Мінеральні добрива вносилися рідко, органічні добрива — нерегулярно. Нерідкими були пояснення: "Гній на добриво не застосовується тому, що весь гній йде на паливо, якого ледве вистачає"; "Поле зовсім не угноює, тому що не прийнято"²¹³.

При всій бідності панування рутинних форм виробництва сприймалося як щось протиприродне, як проблема не лише технічна, а й ментальна, про що писав Остап Вишня: "Продукційність праці в нашій сільській господарстві?! Це все одно, якби вам сказали:

– Пошукайте дівоцтва у цариці Катерини Великої... <...>

Праця є, а продукційності тої, як у комара носа... От скілечки...

Причини?

Первородні! Причини ті ще од тої мавпи, що від неї "пішов єсть" український суверенний і ні від кого не залежний народ наш... <...>

Перескочили й через кам'яну, й через залізну, й через бронзову доби, а й досі нас не залиша оте:

Якось-то воно буде! <...>

Продукційність праці в сільському господарстві.

Машина, кажуть, визволить.

Машина машиною, це так....

А чи не спробувати б нам (до машини!) більше сіяти стручкуватого перцю?

Перець той треба закладати не під чересло в плузі, і не в кісся, і не в ціпа, а зовсім в інше місце... <...>"²¹⁴ (*"Про продукційність праці у сільському господарстві та про те, як тую продукційність збільшити", 1924 р.*)